

ΕΜΦΥΛΕΣ ΟΨΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Δήμητρα Κοκκινίδου - Μαριάννα Νικολαΐδου

Η εικόνα της προϊστορικής περιόδου στη Μακεδονία παρουσιάζεται άνισα κατανεμημένη γεωγραφικά και χρονικά.* Από το πλήθος των γνωστών θέσεων σχετικά λίγες έχουν ανασκαφεί συστηματικά και δημοσιευτεί πλήρως. Το όποιο ενδιαφέρον για το φύλο έχει επικεντρωθεί στην εικονογραφία, η οποία όμως μάλλον αναπαριστά συμβολικά την πραγματικότητα παρά την αντανάκλα πιστά. Στην παρούσα επισκόπηση διατυπώνουμε ορισμένες υποθέσεις σχετικά με τις έμφυλες σχέσεις -υποθέσεις που μπορεί να επιβεβαιωθούν, αλλά και να ανατραπούν από τη μελλοντική έρευνα. Σε κάθε περίπτωση οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι ερμηνευτικές δυνατότητες του θέματος είναι ευρείες, αν μάλιστα αξιοποιηθεί η διεπιστημονική προσέγγιση.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Μολονότι η πρόσβαση στον χώρο της ιδεολογίας μέσω των υλικών καταλοίπων είναι δύσκολη, οι αρχαιολόγοι προχωρούν σε ερμηνείες. Μία από τις γνωστότερες κατηγορίες αυτών των καταλοίπων είναι τα προϊστορικά ειδώλια, τα οποία η παλαιότερη έρευνα ταύτιζε με απεικονίσεις μητριαρχικών θεοτήτων. Ας φανταστούμε όμως τις/τους αρχαιολόγους του μακρινού μέλλοντος να ανασκάπτουν χριστιανικούς ναούς, ιδιαίτερα εκείνους που ήταν αφιερωμένοι στην Παναγία, και ας θεωρήσουμε ότι δεν διαθέτουν γραπτές πηγές σχετικά με τη θρησκεία της εποχής. Καθώς θα βρουν αναπαραστάσεις μιας γυναικείας μορφής με μια μικρότερη ανδρική στην αγκαλιά της, θα συμπεράνουν ότι η χριστιανική θρησκεία και άρα η κοινωνία ήταν μητριαρχική! Παραμένει επομένως το ερώτημα πώς αναγνωρίζεται η ιδεολογία μέσω των αρχαιολογικών ευρημάτων και συγκεκριμένα μέσω της προϊστορικής εικονογραφίας, την οποία χρειάζεται να εντάξουμε σε συμφραζόμενα, για να την ερμηνεύσουμε, και -το δυσκολότερο- να διαπιστώσουμε ποιοι ήταν οι δημιουργοί και οι αποδέκτες της.

Ειδώλια της νεολιθικής περιόδου ανευρίσκονται σε όλο τον ελλαδικό χώρο. Κατά κανόνα μικρού μεγέθους είναι φτιαγμένα από πηλό και σπανιότερα από πέτρα (μάρμαρο, αλάβαστρο, στεατίτη, κροκάλες), όστρακα και οστά, ενώ ορισμένα ανήκουν στον τύπο

---

* Χρονολογικό πλαίσιο: αρχαιότερη νεολιθική (6^η χιλιετία π.Χ.), μέση νεολιθική (πρώτο μισό 5^{ης} χιλιετίας), νεότερη νεολιθική (δεύτερο μισό 5^{ης} χιλιετίας), τελική νεολιθική (4^η χιλιετία), πρώιμη εποχή του χαλκού (3^η χιλιετία), μέση εποχή του χαλκού (πρώτο μισό 2^{ης} χιλιετίας), ύστερη εποχή του χαλκού (δεύτερο μισό 2^{ης} χιλιετίας), εποχή του σιδήρου (10^{ος}-8^{ος} αιώνας π.Χ.).

των ακρόλιθων, με σώμα από πηλό και ένθετο κεφάλι από πέτρα. Πολλά απεικονίζουν μορφές ενηλίκων και παιδιών, γυναικείες και ανδρικές, σε όρθια, καθιστή ή επικλινή στάση, συχνά με τονισμένα τα ανατομικά χαρακτηριστικά του φύλου (εικ. 1-4), και άλλες «διαφυλικές». Σπανιότερα είναι τα ερμαφρόδιτα ή υβριδικά ζώομορφα όντα. Επίσης υπάρχουν ομοιώματα ζώων, προπλάσματα σπιτιών και φούρνων, άλλα που μιμούνται καρβέλια ψωμιού, μικρογραφίες επίπλων και σκευών, καθώς και ανθρωπόμορφα ή ζώομορφα επιθέματα αγγείων.

Η τυπολογία, η τεχνοτροπία και η συχνότητα εμφάνισης ορισμένων κατηγοριών παρουσιάζουν αξιοσημείωτες διαφορές κατά περιοχές. Μεταξύ των αγαλματιδίων με αναγνωρίσιμο φύλο πλειοψηφούν τα γυναικεία, αν και η αναλογία γυναικείων-ανδρικών μπορεί να διαφέρει τοπικά και χρονικά. Η νεολιθική ειδωλοπλαστική διακρίνεται για τη συνύπαρξη αφαιρετικότητας και φυσιοκρατίας, ενώ μια άλλη τάση εκφράζεται με την υπερβολική απόδοση μερών του σώματος και/ή των φυσιογνωμικών λεπτομερειών. Συχνά η τεχνική επεξεργασία εμπλουτίζεται με χρώματα, εγχαράξεις και πλαστικά επιθέματα προς δήλωση της ανατομίας, του ενδύματος και του καλλωπισμού.

Η αριθμητική υπεροχή των γυναικείων ειδωλίων, σε σύγκριση με τα ανδρικά, υπαγόρευσε την άποψη ότι πρόκειται για τη Μεγάλη Μητέρα ή Θεά της Γονιμότητας. Η θεωρία της μητριαρχίας βασίστηκε σε μυθολογικές αναφορές, εθνογραφικές παρατηρήσεις και απεικονίσεις γυναικών με μορφή ειδωλίων, βραχογραφιών, επιθεμάτων σε αγγεία, σφραγιδολίων και τοιχογραφιών που ανευρίσκονται σε διάφορες περιοχές του πλανήτη από την παλαιολιθική εποχή, αλλά προοδευτικά φθίνουν, καθώς οι γεωργοκτηνοτροφικοί οικισμοί μετασχηματίζονται σε πόλεις και παγιώνεται η κοινωνική διαστρωμάτωση. Η εκτεταμένη διάδοση αυτών των αντικειμένων, ιδίως των ειδωλίων, οδήγησε σε έναν ερμηνευτικό συγκρητισμό ανεξαρτήτως χρονολόγησης, ανασκαφικών συμφραζομένων, θεματολογίας, μεγέθους, υλικού κατασκευής, επεξεργασίας και διακόσμησης. Βασική εκπρόσωπος της μητριαρχικής θεωρίας είναι η Marija Gimbutas, στηριζόμενη στο πλήθος των ειδωλίων από οικισμούς των Βαλκανίων, τους οποίους ανέσκαψε η ίδια, μεταξύ αυτών και οι Σιταγροί Δράμας. Η Gimbutas φαντάστηκε έναν προϊστορικό γυναικοκεντρικό πολιτισμό με φυσιολατρικό ειρηνικό χαρακτήρα, τον «πολιτισμό της Θεάς», ο οποίος καταπνίγηκε από πολεμοχαρή πατριαρχικά φύλα της εποχής του χαλκού. Οι δοξασίες της Μεγάλης Μητέρας έγιναν δημοφιλείς μεταξύ των κινημάτων της «Νέας Εποχής» (ένα κράμα οικοφεμινισμού, μυστικισμού και νεοπαγανισμού), κυρίως στις ΗΠΑ, παρόλο που δεν επιβεβαιώνονται αρχαιολογικά. Όσο και αν η μητριαρχική ουτοπία μπορεί να αιτιολογηθεί ως αντίλογος σε αιώνες

μισογυνισμού, στην πραγματικότητα λειτουργεί ως ανεστραμμένο είδωλο της πατριαρχίας, εφόσον απηχεί τις ίδιες ανιστορικές διχοτομίες σχετικά με το φύλο και τη σεξουαλικότητα. Με αυτόν τον τρόπο προβάλλεται μια παραποιημένη εικόνα, όπου η διαφοροποίηση και η ατομικότητα χάνονται μέσα σε μια απλουστευτική ανασύνθεση.

Η σύγχρονη έρευνα λαμβάνει υπόψη τα ίδια τα ειδώλια, τα ανασκαφικά και πολιτισμικά τους συμφραζόμενα και ανθρωπολογικά παράλληλα. Η χρονολογική, γεωγραφική, θεματική, μορφολογική, τεχνοτροπική και ποιοτική ποικιλία υποδηλώνει εύρος λειτουργιών και σημασιών, οι οποίες μπορεί να αλληλοεπικαλύπτονται: μαγικά αντικείμενα, επινοήσεις διδακτικού χαρακτήρα σε διαβατήριες τελετές, φυλαχτά, στολίδια, παιχνίδια, «πορτραίτα», εικόνες της καθημερινής ζωής, σύμβολα ανταλλαγής ή αναγνώρισης μεταξύ των κατόχων τους, δημιουργίες προσωπικής επιθυμίας ή ακόμη σήματα μιας «πρωτογραφής». Υπάρχουν πολλές εκδοχές, ενδεχομένως και πολλές θεότητες, αλλά όχι ο μονοθεϊσμός της Μεγάλης Μητέρας· οι μονοθεϊστικές θρησκείες όχι μόνο εμφανίζονται πολύ αργότερα, αλλά και προϋποθέτουν θεσμοθετημένες ιεραρχίες απύσυχες στις νεολιθικές κοινότητες.

Στις ανασκαφές τα ειδώλια συνήθως ανευρίσκονται σε στρώματα κατοίκησης: είτε μέσα σε σπίτια είτε σε λάκκους και αυλές έξω από αυτά και κάποτε κατά ομάδες, όπως στη Νέα Νικομήδεια Ημαθίας, τον Μακρύγιαλο Πιερίας, τη Δήμητρα Σερρών και τους Σιταγρούς. Στην αρχαιότερη νεολιθική της Νέας Νικομήδειας αποκαλύφθηκε ένα κεντρικό κτίριο με ασυνήθιστα μεγάλες διαστάσεις (12 x 12 μ.), τριμερή διάρθρωση και στέρεη κατασκευή, το οποίο περιείχε πέντε γυναικεία στεατοπυγικά ειδώλια, δύο υπερμεγέθεις πελέκειες από πράσινη πέτρα, πλήθος αχρησιμοποίητων λεπίδων από πυριτόλιθο, δύο ασκοειδή πήλινα αγγεία και πολυάριθμους μικρούς δίσκους από ψημένο πηλό. Με βάση τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του κτίσματος και των ευρημάτων, σε σύγκριση με τον υπόλοιπο οικισμό, ο ανασκαφέας υποστήριξε ότι πρόκειται για ιερό, αφιερωμένο στη Θεά της Γονιμότητας -ερμηνεία που, όπως προαναφέραμε, έχει αμφισβητηθεί (εικ. 1).

Κατά τη διάρκεια της νεότερης και της τελικής νεολιθικής αξίζει να αναφερθεί η παρουσία ομάδων ειδωλίων μαζί με κοσμήματα, μικρογραφικά ομοιώματα, περίτεχνα αγγεία και σύνεργα οικοτεχνίας (σφονδύλια, λίθινα και οστέινα εργαλεία). Αν χρησιμοποιούνταν σε τελετουργίες, αυτές θα πραγματοποιούνταν στον οικιακό χώρο και όχι σε εξωοικιακά ιερά -γνωστά από μεταγενέστερες περιόδους- ή σε χώρους μέσα στους οικισμούς στους οποίους παρατηρείται συγκέντρωση ειδωλίων. Στα στρώματα της τελικής νεολιθικής των Σιταγρών βρέθηκαν, κοντά σε ημιυπαίθρια(;) εστία και περίβολο, πολυάριθμα ειδώλια, κοσμήματα, εγχάρακτοι σφραγιστικοί κύλινδροι, εργαλεία, αγγεία

εξαιρετικής ποιότητας και διακοσμημένα σφονδύλια. Από την ίδια ανασκαφική περιοχή προέρχονται σκωρίες καμίνευσης, πήλινα χωνευτήρια και μικρά μεταλλικά αντικείμενα - από τα πρωιμότερα δείγματα μεταλλουργίας στο Αιγαίο. Περισσότερο από δέκα αιώνες μετά, στην ίδια θέση, το Συγκρότημα των Σιρών της πρώιμης εποχής του χαλκού διέσωσε και λίγα νεολιθικά ειδώλια και κοσμήματα -ίσως αξιοπερίεργα αντικείμενα, τα οποία φύλαξαν οι νέοι κάτοικοι, ή κειμήλια που παραδόθηκαν από γενιά σε γενιά. Κάποια ειδώλια μπορεί να ανήκαν σε αναθηματικά-τελετουργικά σύνολα (π.χ. ομοιώματα κατοικιών) κατ' αναλογία με ευρήματα από τη Θεσσαλία και τα Βόρεια Βαλκάνια. Στους Σιταγρούς πολλά ειδώλια βρέθηκαν -αν και όχι σε άμεση συνάφεια- στα ίδια στρώματα με πρόπλασμα σπιτιού και ομοίωμα φούρνου, στην περιοχή της εστίας και του περιβόλου.

Σε πολλά ανθρωπόμορφα αγαλματίδια, γυναικεία και ανδρικά, είτε φυσιοκρατικά είτε σχηματοποιημένα, προβάλλονται ανατομικά γνωρίσματα. Οι γυναίκες απεικονίζονται με διογκωμένα στήθη, γλουτούς και κοιλιά, αλλά με αδρά ή απόντα τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά. Ο τρόπος απόδοσης τέτοιων ειδωλίων (γνωστών και από το Μάνδαλο), που κρατούν ή στηρίζουν το στήθος και την κοιλιά με τα χέρια, πιθανώς υποδηλώνει την ιδιαίτερη σημασία αυτού του μέρους του σώματος. Ορισμένα ειδώλια από τους Σιταγρούς και τον Μακρύγαλο απεικονίζονται μάλλον σε στάση τοκετού. Ακόμη και σε περιπτώσεις σχηματοποίησης εξάγονται το στήθος και/ή το ηβικό τρίγωνο (εικ. 5). Σε ό,τι αφορά το ανδρικό σώμα, η έμφαση δίνεται στον φαλλό.

Η μητριαρχική ερμηνεία ταυτίζει τα γυναικεία ειδώλια με σύμβολα γονιμότητας. Ωστόσο, ακόμη και σε εκείνα με τονισμένη ανατομία, η εγκυμοσύνη και ο θηλασμός συνήθως εικάζονται, παρά είναι προφανείς. Εξάλλου και τα ειδώλια με «γονιμικά» χαρακτηριστικά παρουσιάζουν ποικιλία ως προς το υπόλοιπο σώμα, ώστε να καθίστανται προβληματικές οι γενικεύσεις με βάση το κυρίαρχο ετεροφυλοφιλικό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο το γυναικείο σώμα χρησιμοποιείται προς ικανοποίηση της ανδρικής επιθυμίας και βιολογική αναπαραγωγή. Αυτό που συχνά αγνοείται σε τέτοιου είδους προσεγγίσεις είναι το ενδεχόμενο ότι στις νεολιθικές κοινωνίες η αναπαραγωγική δυνατότητα των γυναικών συνιστούσε πηγή κύρους και όχι μέσο ελέγχου. Τα στερεότυπα του παρόντος κάθε άλλο παρά βοηθούν να κατανοήσουμε τη σεξουαλική συμπεριφορά στο παρελθόν, όπως δεν μας βοηθά και ο αισθητικός κανόνας που θέλει τις γυναίκες λεπτές, εκτός εάν βρίσκονται σε κατάσταση εγκυμοσύνης.

Θα μπορούσαμε να αντιτάξουμε ότι η νεολιθική ειδωλοπλαστική και οι τελετουργικές συνδηλώσεις της εμπνέονταν από τις εμπειρίες της καθημερινής ζωής. Ίσως, κατά την αντίληψη των νεολιθικών ανθρώπων, το γυναικείο σώμα συμμετείχε

εμφανέστερα στη δημιουργία και τη διατήρηση της ζωής, ώστε να γίνεται φορέας πολιτισμικών μηνυμάτων και τελετουργικής γνώσης. Αν ισχύει αυτή η υπόθεση, μπορεί να εξηγηθεί γιατί οι εικόνες γυναικών είναι περισσότερο ορατές στην τέχνη της εποχής. Στις πρώιμες γεωργοκτηνοτροφικές κοινότητες η αναπαραγωγή και η μητρότητα θα μπορούσαν να παραλληλιστούν με την καλλιέργεια της γης, καθώς και οι δύο ιδιότητες συνίστανται στον μετασχηματισμό των φυσικών στοιχείων σε ζωή μέσω της ανθρώπινης - βιολογικής και πολιτισμικής- επέμβασης. Την άποψη αυτή ενισχύει η ανεύρεση γυναικείων ειδωλίων μέσα ή κοντά σε εστίες και αποθηκευτικούς χώρους (π.χ. Μάνδαλο). Τα γυναικεία ειδώλια με τονισμένα τα χαρακτηριστικά του φύλου ή σε κατάσταση εγκυμοσύνης ή στάση τοκετού, άλλα που κρατούν βρέφη, όπως και οι φαλλόσχημες απεικονίσεις, μπορεί να χρησιμοποιούνταν σε τελετές ενήβωσης, για να εξηγούν τις λειτουργίες του ανθρώπινου σώματος, σε τελετές συμπαθητικής μαγείας, με σκοπό την αύξηση της ανθρώπινης γονιμότητας και της γονιμότητας της φύσης, ή ως αποτραπαϊκά αντικείμενα.

Τα ειδώλια χωρίς ευκρινές φύλο απαντώνται σε όλο τον ελλαδικό χώρο ήδη από την αρχαιότερη νεολιθική, ενώ στις οψιμότερες φάσεις εμφανίζονται δύο παραλλαγές σχηματοποιημένων ακρόλιθων με υποτυπώδη ή απύουσα τη δήλωση του φύλου. Η πρώτη περιλαμβάνει σταυρόσχημες μορφές από πέτρα, κεφάλι και κορμό με αιχμηρή απόληξη, μάλλον για να στερεώνονται σε έναν πυρήνα από πηλό (εικ. 6). Στη δεύτερη ανήκουν τρίγωνα, ωοειδή ή τραπεζοειδή κεφάλια από πέτρα, τα οποία προσαρμόζονταν σε σώμα από πηλό. Η Lauren Talalay θεωρεί ότι τέτοια ειδώλια σχετίζονται με κраниολατρείες των προγόνων, ήδη γνωστές από τη νεολιθική της Εγγύς Ανατολής. Πώς μπορούν να ερμηνευτούν αυτές οι σχηματοποιημένες μορφές; Η εκφραστικότητα των φυσιοκρατικών δειγμάτων δεν επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η στροφή στην αφαιρετικότητα οφείλεται στην άγνοια άλλων αναπαραστατικών μέσων. Στο Μάνδαλο έχουν βρεθεί ακρόλιθα γυναικεία ειδώλια της νεότερης νεολιθικής με εναργή δήλωση των γλουτών και του ηβικού τριγώνου (εικ. 4). Η συνύπαρξη φυσιοκρατικών απεικονίσεων με ευκρινές φύλο και αφαιρετικών «διαφυλικών» φαίνεται ότι απηχεί, κατά περίπτωση, σκόπιμες επιλογές. Πιθανώς οι σχηματοποιημένες μορφές αποδίδουν τη γενική έννοια του ανθρώπινου όντος.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Από τη νεολιθική στην εποχή του χαλκού ο αριθμός των ειδωλίων μειώνεται εντυπωσιακά και μαζί του οι απεικονίσεις γυναικών. Η πολυτυπία της νεολιθικής αντικαθίσταται από την αφαιρετικότητα αγαλματιδίων με βιολόσχημο ή σανιδόσχημο

σώμα, ενώ το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τα ανατομικά σε πολιτισμικά γνωρίσματα (ζώνες, κοσμήματα, ιμάντες προς δήλωση του ενδύματος, εργαλεία και όπλα). Τώρα εμφανίζονται και τα λεγόμενα λίθινα σκήπτρα με οπή στείλεωσης, όπως η κεφαλή λέαινας από μαύρο λίθο από τη Μακρά Οικία των Σιταγρών και ο χάλκινος πέλεκυς από το Μάνδαλο. Σε μια -μοναδική στο είδος της- μνημειακή στήλη από τη Σκάλα Σωτήρος Θάσου η ανθρώπινη μορφή, που φέρει δόρυ, μαχαίρι και στη ζώνη διπλό πέλεκυ, έχει αποδοθεί σε πολεμιστή παρά την απόλυτη σχηματοποίησή της. Τέτοιες συσχετίσεις παραπέμπουν σε σύγχρονα «ανδρικά» και «γυναικεία» εξαρτήματα (όπλα και κοσμήματα αντίστοιχα), όταν δεν στηρίζονται σε σαφείς ενδείξεις.

Η διάδοση της μεταλλουργίας (χαλκός και ορείχαλκος) θα δρομολογήσει διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού. Τα σχετικά ευρήματα από τη Μακεδονία είναι περιορισμένα σε σύγκριση με τη Νότια Ελλάδα, μπορούμε όμως να εικάσουμε και εδώ την αρχόμενη εδραίωση των έμφυλων σχέσεων εξουσίας, οι οποίες μπορούν να ανιχνευτούν μέχρι έναν βαθμό στα οργανωμένα νεκροταφεία.

ΤΑΦΕΣ

Τα ταφικά έθιμα της νεολιθικής στη Μακεδονία είναι ελάχιστα γνωστά, επειδή δεν έχουν εντοπιστεί ανεξάρτητα νεκροταφεία. Τα διαθέσιμα παραδείγματα από όλες τις φάσεις της περιόδου αφορούν μεμονωμένες ακτέριστες ταφές (αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί η εναπόθεση προσφορών από φθαρτά υλικά) ή καύσεις μέσα σε οικισμούς. Στο Μάνδαλο (νεότερη νεολιθική) ένα μεγάλο αγγείο περιείχε παιδική ταφή, ενώ ένας ειδικά διαμορφωμένος λάκκος την ανακομιδή των λειψάνων ενός ενήλικα. Στον Μακρύγιαλο (νεότερη νεολιθική) βρέθηκαν καμένα οστά βρέφους μέσα σε αγγείο (εγχυτρισμός) και ανακομιδές στην επίχωση της τάφρου που περιέβαλλε τον οικισμό. Στη ίδια θέση μια ομάδα τάφων, έξω από την κατοικημένη περιοχή, χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του χαλκού, όπως και εκείνες δύο νηπίων σε πίθους μέσα σε σπίτια στο Αρχοντικό Πέλλας.

Ο ενταφιασμός μέσα στα όρια του κατοικημένου χώρου μπορεί να σημαίνει ότι ορισμένα μέλη της κοινότητας είχαν ειδική μεταχείριση, για λόγους που όμως μας διαφεύγουν και δεν αφορούν κατ' ανάγκη την εξέχουσα κοινωνική τους θέση. Ίσως η εξήγηση πρέπει να αναζητηθεί σε δοξασίες, σύμφωνα με τις οποίες η «εντός των τειχών» ταφή είχε ευεργετική επίδραση στους ζωντανούς, ή στην άρνηση των ζώντων να δεχτούν την αμετάκλητη απώλεια που φέρνει ο θάνατος. Κατ' αντίθετη άποψη οι ακτέριστες ταφές ανήκαν σε άτομα άσημα ή με βλαπτικές δυνάμεις, οι οποίες, για να ελεγχθούν, έπρεπε να

δεσμευτούν μέσα στον κατοικημένο χώρο. Παρά την πενιχρότητα των πληροφοριών διαφαίνεται κάποια προτίμηση για τον ενταφιασμό παιδιών μέσα στους οικισμούς. Μήπως τα νεαρά και πιο ευάλωτα μέλη της κοινότητας έπρεπε να προστατευτούν μένοντας δίπλα στα οικεία τους πρόσωπα και μετά θάνατον; Αυτές οι «ταπεινές» ταφές αναδεικνύουν μια από τις πιο αθέατες όψεις του προϊστορικού κόσμου: την παιδική ηλικία. Στις τεχνοκρατικές ανασυνθέσεις, όπου κυριαρχούν οι παραγωγοί, οι κατασκευαστές, οι καταναλωτές αγαθών και ο περί αυτά ανταγωνισμός, αγνοείται η σπουδαιότητα των συναισθηματικών δεσμών και της ανάγκης για στοργή. Και είναι συνήθως τα μη «εντυπωσιακά» ευρήματα που φέρνουν στον νου το ανθρώπινο πρόσωπο του μακρινού παρελθόντος.

Τα οργανωμένα νεκροταφεία εμφανίζονται την πρώιμη εποχή του χαλκού (Άγιος Μάμας και Συκιά Χαλκιδικής, Κοιλιάδα και Γούλες Κοζάνης) και αυξάνονται στην ύστερη εποχή του χαλκού και την εποχή του σιδήρου (Βεργίνα Ημαθίας, Ρύμνιο και Αιανή Κοζάνης, Κορινός Πιερίας, Σπάθες και Τρεις Ελιές Ολύμπου, Παλιό Γυναικόκαστρο Κιλκίς, Συκιά και Τορώνη Χαλκιδικής, Καστρί Θάσου). Το νεκροταφείο αυτονομείται από τον οικισμό και εξαιρείται τοπογραφικά (περίβλεπτα υψώματα -Τορώνη, Καστρί) και αρχιτεκτονικά με σειρές λίθων γύρω από τους τάφους (Κοιλιάδα, Άγιος Μάμας, Τορώνη), λίθινους τύμβους (Βεργίνα, Ρύμνιο, Κορινός, Συκιά, Παλιό Γυναικόκαστρο) ή λιθόκτιστες θήκες για την εναπόθεση των νεκρών (Αιανή, Όλυμπος, Καστρί). Οι τάφοι διαρθρώνονται κατά συστάδες, οι οποίες μάλλον αντιστοιχούν σε ομάδες νεκρών με συγγενικές σχέσεις. Επάλληλες ή πολλαπλές ταφές και ανακομιδές, σε συνδυασμό με τη χρονολογική-τυπολογική εξέλιξη των κτερισμάτων, δηλώνουν τη χρήση του ίδιου χώρου από γενιά σε γενιά (Κοιλιάδα, Τορώνη, Παλιό Γυναικόκαστρο). Συνυπάρχουν τα έθιμα του ενταφιασμού και της καύσης-εγχυτρισμού, κάποτε μάλιστα στο ίδιο νεκροταφείο (Βεργίνα, Τορώνη, Παλιό Γυναικόκαστρο). Λίθινοι τύμβοι, που καλύπτουν συστάδες τεφροδόχων αγγείων, απαντώνται ήδη από την πρώιμη εποχή του χαλκού στη Συκιά και, σε συνθετότερη μορφή, την εποχή του σιδήρου στη Βεργίνα, την Τορώνη και το Παλιό Γυναικόκαστρο, όπου τα αγγεία διατάσσονται κυκλικά γύρω από την κεντρική ταφή μέσα σε περίβολο. Αν κρίνουμε από την περίπτωση της Τορώνης, το ταφικό «σήμα» αξιωνόταν τα μέλη μόνο λίγων οικογενειών ανεξαρτήτως ηλικίας και φύλου.

Εντύπωση προκαλεί ο εξαιρετικά μικρός αριθμός παιδιών και σχεδόν η απουσία νηπίων και νεογνών σε όλα τα νεκροταφεία για τα οποία διαθέτουμε παλαιοανθρωπολογικές μελέτες. Με δεδομένη την υψηλή παιδική θνησιμότητα στις αρχαίες κοινωνίες το φαινόμενο πρέπει να οφείλεται σε σκόπιμο αποκλεισμό από τους

επίσημους ταφικούς χώρους. Όπως είναι γνωστό από αρχαίες πηγές και εθνογραφικές αναλογίες, η γέννηση δεν αρκεί για να εξασφαλίσει την πλήρη ένταξη στην κοινότητα· χρειάζονται διαβατήριες τελετές και ο πρόωρος θάνατος ματαιώνει τη συμμετοχή σε αυτές. Ο ανασκαφέας της Τορώνης υποθέτει ότι οι σοροί των περισσότερων παιδιών αφήνονταν να αποσυντεθούν στο ύπαιθρο ή ενταφιάζονταν, όπως και οι ενήλικες «κοινοί θνητοί», σε σημεία λιγότερο ορατά από το ανασκαμμένο νεκροταφείο. Διαφορές ηλικίας και συμβολισμού αναγνωρίζονται και στη χρήση τεφροδόχων αγγείων με διαφορετικό σχήμα για παιδιά ή εφήβους και για ενήλικες αντίστοιχα, στον διαφορετικό προσανατολισμό των παιδικών ταφών από εκείνες των ενηλίκων και σε ένα λιγότερο αυστηρό τυπικό για τα παιδιά. Ενώ σχεδόν απουσιάζουν οι ταφές βρεφών και νηπίων, δεν ισχύει το ίδιο για εκείνες των μεγαλύτερων παιδιών και των εφήβων. Από τις πρώτες απουσιάζουν επίσης τα θαλάσσια όστρεα που ανευρίσκονται στις δεύτερες, όπως και σε εκείνες των ενηλίκων. Πιθανώς οι θαλασσινές τροφές να απαγορεύονταν στα μικρά παιδιά, αλλά όχι στα μεγαλύτερα, τα οποία θα είχαν την ίδια διατροφή με τους ενήλικες και ανάλογες ταφικές προσφορές. Ωστόσο η ανεύρεση του σπάνιου οστρέου *Αλιώτιδος* (μοναδικού στο νεκροταφείο) σε μια παιδική ταφή θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως εναπόθεση ενός αγαπημένου αντικειμένου της νεαρής ή του νεαρού κατόχου (συχνά η αναγνώριση του φύλου στους παιδικούς σκελετούς είναι αδύνατη).

Στην Τορώνη αποκαλύφθηκε επίσης η ταφή ενός εμβρύου ή νεογνού με τη νεαρή μητέρα (ο θάνατος θα επήλθε κατά τη διάρκεια της κύησης ή του τοκετού) μαζί με πολυάριθμα θραύσματα από τριποδικά αγγεία, τα οποία ο ανασκαφέας θεωρεί ότι είχαν χρησιμοποιηθεί στην επιτόπια καύση εξαγνιστικού θυμιάματος. Καθώς στην ίδια θέση τέτοια αγγεία-θυμιατήρια απαντώνται μεμονωμένα, υποθέτει ότι η συγκέντρωσή τους στον εν λόγω τάφο δηλώνει έμφαση στην εξαγνιστική τελετή. Φαίνεται ότι η πρόωρη ακύρωση της μητρότητας επέβαλε ιδιαίτερη τελετουργική μεταχείριση για τη μητέρα και το βρέφος. Η ταφή περιλάμβανε ακόμη ένα σπάνιο εύρημα, ένα όστρεο *Κυπραίας*, το οποίο είχε εναποτεθεί ως κτέρισμα και όχι ως υπόλειμμα τροφής σε αντίθεση τα υπόλοιπα όστρεα του νεκροταφείου.

Αν και η ομαδοποίηση των τάφων υποδηλώνει δεσμούς συγγένειας, μόνο η αρχαιοβιολογική ανάλυση (η οποία δεν είναι πάντα δυνατή) μπορεί να δώσει αξιόπιστα αποτελέσματα. Η κεντρική ταφή συνήθως αποδίδεται στον άνδρα αρχηγό της οικογένειας. Ωστόσο το παράδειγμα της Τορώνης, όπου πολλές από τις πρωιμότερες ή πλουσιότερα κτερισμένες ταφές ανήκουν σε γυναίκες, αναιρεί το «αυτονόητο», ότι, δηλαδή, η εξουσία είναι μόνο γένους αρσενικού. Η αριθμητική υπεροχή των γυναικών έχει διαπιστωθεί και

σε άλλα μακεδονικά νεκροταφεία, γεγονός που επιδέχεται διαφορετικές ερμηνείες: μητρογραμμική ή μητροτοπική κοινωνική οργάνωση και κατ' επέκταση ισχυρότεροι δεσμοί των γυναικών με τον τόπο κατοικίας, θάνατος των ανδρών μακριά από τον οικισμό (π.χ. σε πόλεμο) ή ακραίες περιπτώσεις βρεφοκτονίας αγοριών. Η προτίμηση για την επιβίωση κοριτσιών μαρτυρείται εθνογραφικά, μολονότι είναι περισσότερο οικεία η βρεφοκτονία τέτοιων ανεπιθύμητων υπάρξεων.

Τα νεκροταφεία έδωσαν πλήθος αγγείων, όπλων, εργαλείων και κοσμημάτων, πολλά υψηλής ποιότητας και εγχώριας κατασκευής με μακραίωνη παράδοση, όπως η αμαυρόχρωμη κεραμική της ύστερης εποχής του χαλκού από την Αιανή. Άλλες τεχνολογίες εκπροσωπούνται από σιδερένια όπλα (καινοτομικό και πολύτιμο υλικό από το τέλος της εποχής του χαλκού), περίτεχνα χάλκινα κοσμήματα (οκτώσχημες πόρπες, πολλαπλά βραχιόλια και εξαρτήματα ζωνών). Κάποια κτερίσματα είναι επείσακτα, όπως αγγεία, όπλα, σφραγίδες, κοσμήματα και σκεύη μυκηναϊκής προέλευσης. Κοσμήματα από κεχριμπάρι Βαλτικής ανευρίσκονται σε ταφές από τις Σπάθες Ολύμπου (οι οποίες αποδίδονται σε γυναίκες) και την Αιανή. Κατά τη στερεοτυπική άποψη τα όπλα και τα εργαλεία αντιστοιχούν σε ανδρικές ταφές, ενώ τα κοσμήματα και τα οικιακά σκεύη σε γυναικείες. Στην περίπτωση των μυκηναϊκών νεκροταφείων του Ολύμπου η συσχέτιση φύλου και κτερισμάτων θα μπορούσε να βασιστεί, έως έναν βαθμό, σε πληρέστερα στοιχεία αυτής της περιόδου από τη Νότια Ελλάδα. Ωστόσο δεν είναι απαραίτητο να πρόκειται για μυκηναϊκές εγκαταστάσεις, αλλά για τοπικές κοινότητες που απέκτησαν αυτά τα «εξωτικά» αντικείμενα, χωρίς να κατανοούν ή να ενδιαφέρονται για τον αρχικό τους συμβολισμό. Γι' αυτό θα πρέπει να δίνεται περισσότερη προσοχή στον εγχώριο πολιτισμό και τη συναισθηματική αξία των κτερισμάτων.

Η συσχέτιση φύλου και ταφών είναι αναξιόπιστη, αν δεν έχει προηγηθεί αρχαιοβιολογική μελέτη: ούτε τα κτερίσματα αποτυπώνουν με φωτογραφικό τρόπο τις ασχολίες και τους ρόλους των ατόμων εν ζωή. Στη διεθνή βιβλιογραφία είναι γνωστές οι ταφές γυναικών (αναγνωρισμένες οστεολογικά) που συνοδεύονται από «ανδρικά» κτερίσματα, όπως και ανδρών από «γυναικεία». Στην Τσαουσίτσα Κιλκίς βρέθηκαν σφονδύλια μαζί με κοσμήματα, κεραμική και εξαρτήματα ασπίδων. Στην Τορώνη, παρά τη συχνότερη ανεύρεση κοσμημάτων σε γυναικείες ταφές, μια ανδρική περιείχε σφηκωτήρα (κρίκο για τα μαλλιά), χάντρες και ένα σφονδύλι ή κουμπί. Μόνο σε μία γυναικεία ταφή βρέθηκε σφονδύλι, ενώ σε άλλες γυναικείες όπλα και «ανδρικά» εργαλεία. Στην ίδια θέση δεν παρατηρείται σύνδεση του φύλου με «υποδεέστερη» τοπική κεραμική αντίθετα με τη Νότια Ελλάδα, πράγμα που επισημαίνει τον κίνδυνο των γενικεύσεων.

Επιπλέον δεν μπορεί να συναχθεί η ανώτερη κοινωνική θέση των νεκρών μόνο με βάση τα περίτεχνα κτερίσματα. Συνήθως οι φτωχά κτερισμένες ταφές αποδίδονται σε φτωχά άτομα και η ομοιότητα των ταφικών εθίμων και προσφορών θεωρείται ένδειξη κοινωνικής ισοκατανομής. Στην περίπτωση της Τορώνης όμως ο ανασκαφέας προτείνει διαφορετική ερμηνεία: ο ενταφιασμός στο νεκροταφείο αποτελούσε καθαυτός προνόμιο μιας ορισμένης κοινωνικής ομάδας. Καθώς μόνο αυτή είχε το δικαίωμα να χρησιμοποιεί το νεκροταφείο, δεν υπήρχε λόγος περαιτέρω διαφοροποίησης μέσω των κτερισμάτων και άρα ανομοιομορφίας των ταφών στην εν λόγω θέση.

Οι παλαιοπαθολογικές αναλύσεις δίνουν μια εικόνα του ανθρώπινου μόχθου. Κακώσεις, κυρίως στο άνω μέρος του κορμού, μαρτυρούν βαριές γεωργικές εργασίες. Οι συχνές περιπτώσεις αρθρίτιδας θα οφείλονταν στην κοπιαστική εξασφάλιση και παρασκευή της τροφής. Στοματικές παθήσεις (τερηδόνα, πλάκα, ουλίτιδα, απώλεια δοντιών) θα προκαλούνταν από ανεπαρκώς παρασκευασμένες τροφές και τη μεγάλη κατανάλωση υδατανθράκων και αμύλων, η οποία προσιδιάζει στους αγροτικούς πληθυσμούς. Μάλιστα οι δείκτες υγιεινής εμφανίζονται χαμηλότεροι την ύστερη εποχή του χαλκού, τότε που αρχίζει η εκτεταμένη αποθήκευση των γεωργικών προϊόντων. Αυξημένη παρουσιάζεται επίσης η παιδική θνησιμότητα.

Η ελονοσία θα ενδημούσε, εφόσον μεγάλο μέρος της Μακεδονίας καλυπτόταν, μέχρι τον 20^ο αιώνα, από έλη, ενώ δεν θα ήταν άγνωστες και οι επείσακτες ασθένειες. Άλλες παθογενείς αιτίες μπορεί να σχετίζονται με αλλαγές του διαιτολογίου μετά την εισαγωγή νέων καλλιεργειών (αμπέλι, ελιά, οπωροφόρα) και την κατανάλωση ευπαθών τροφών (χοιρινό κρέας, γαλακτοκομικά). Στο παλαιοζωολογικό υλικό της πρώιμης εποχής του χαλκού καταγράφονται αυξημένα ποσοστά χοίρων και αιγοπροβάτων, που θα εκτρέφονταν για το γάλα παρά για το κρέας τους, καθώς και θηραμάτων. Οι νέες διατροφικές συνήθειες αποτυπώνονται στην παρουσία αγγείων για κατανάλωση υγρών (πρόχοι, κύπελα, ποτήρια). Ορισμένα αγγεία, όπως πίθοι, μαγειρικά σκεύη και κύπελα, που απαντώνται συχνότερα από ό,τι στην τελική νεολιθική, μπορεί να μην είχαν κατάλληλο προστατευτικό επίχρισμα. Η χρήση σκευών χωρίς ή με ακατάλληλα στεγανά μπορεί να προκαλέσει τροφικές δηλητηριάσεις.

Στο οστεολογικό υλικό -αν και περιορισμένο- δεν διαπιστώνονται σημαντικές διαφορές στην εργασία και τη διατροφή μεταξύ γυναικών και ανδρών ούτε μεταξύ ενηλίκων και παιδιών. Μάλιστα τα ίχνη οστεοαρθρίτιδας και κακώσεων σε σκελετούς νεαρών ατόμων πρέπει να οφείλονται στη συμμετοχή των παιδιών στις οικογενειακές ασχολίες. Στοιχεία του καταμερισμού εργασίας κατά φύλο μπορούν να ανιχνευτούν στη

διαφορετική συχνότητα των κακώσεων. Παραδείγματος χάρη, στο νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του χαλκού στην Κοιλάδα μόνο δύο νεκρές διέσωζαν ίχνη οδοντικών φθορών, οι οποίες μπορεί να είχαν προκληθεί επειδή η γυναίκα κρατούσε με τα δόντια της δέρμα ζώου, για να το μαλακώσει πριν από την κατεργασία, ή επειδή κατανάλωνε χονδρόκοκκα άμυλα.

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Οι κύριοι τύποι της νεολιθικής κατοίκησης στη Μακεδονία είναι οι τούμπες (γήλοφοι) και οι εκτεταμένες επίπεδες θέσεις. Γνωστή είναι επίσης η χρήση σπηλαίων (Ροδοχώρι Ημαθίας, Λιβαδοπόταμος Καστοριάς) και οι λιμναίοι οικισμοί (Δισπηλιό Καστοριάς). Η οικονομία βασίζεται στη γεωργοκτηνοτροφία και συμπληρώνεται από το κυνήγι, την αλιεία και την τροφοσυλλογή. Εξειδίκευση υπάρχει στην κεραμική, την υφαντική, τη λιθοτεχνία, την κοσμηματοτεχνία και, από τη νεότερη νεολιθική, στη μεταλλουργία. Διακοινοτικά και ευρύτερα δίκτυα θα εξασφάλιζαν τη διακίνηση πολύτιμων πρώτων υλών (μέταλλα, οψιδιανός, πυριτόλιθος, ανδεσίτης, όστρεο *Σπόνδυλος* - εικ. 7-8) και αγαθών (κοσμήματα, υφάσματα, αγγεία, είδη διατροφής), μαζί με την κυκλοφορία ιδεών και γνώσεων και τη δημιουργία δεσμών φιλίας ή συγγένειας.

Η απουσία ενδείξεων κάθετης ιεραρχίας υπέβαλε μια ρομαντική αντίληψη περί ισοπολιτείας και ειρηνικής συνύπαρξης των νεολιθικών κοινοτήτων. Ωστόσο οι νεότερες έρευνες διακρίνουν μορφές εξουσίας ως απόρροια ειδικών ικανοτήτων και τεχνογνωσίας. Ορισμένοι οικισμοί περικλείονται από λίθινους περιβόλους (Μάνδαλο - νεότερη νεολιθική - εικ. 9) ή τάφρους (Σέρβια - μέση νεολιθική, Μακρύγιαλος - νεότερη νεολιθική- εικ. 10). Ακόμη και αν αυτές οι κατασκευές δεν ήταν οχυρωματικές, οριοθετούσαν τοπογραφικά και συμβολικά τον ζωτικό χώρο της κοινότητας· η ανέγερση και η συντήρησή τους θα απαιτούσε χρόνο, κόπο και συντονισμό του συλλογικού έργου. Κοινωνικές διαφοροποιήσεις υποδηλώνει, ήδη από την αρχαιότερη νεολιθική, η συγκέντρωση περίτεχνων αντικειμένων σε ορισμένους χώρους των οικισμών. Το ίδιο ισχύει για τις εξειδικευμένες τεχνολογίες, οι οποίες δεν θα στηρίζονταν μόνο σε σχέσεις συνεργασίας, αλλά και θα γίνονταν αιτία ανταγωνισμού στην εξεύρεση των πρώτων υλών και τη διακίνηση των προϊόντων. Την εικόνα της φιλήσυχης αγροτικής ζωής ανασκευάζουν περαιτέρω οι εγκαταστάσεις σε δύσβατες ή φυσικά προστατευμένες θέσεις.

Οι οικισμοί της εποχής του χαλκού ανήκουν κατά κανόνα στον τύπο της τούμπας, στις πρώιμες φάσεις της περιόδου είναι λιγότεροι και μικρότεροι από τους νεολιθικούς, ενώ ο αριθμός τους αυξάνεται στις ύστερες φάσεις. Σημειώνουμε επίσης την ύπαρξη

οχυρωμένων οικισμών (Σκάλα Σωτήρος Θάσου). Η οικονομία παραμένει γεωργοκτηνοτροφική, εκλείπουν όμως στοιχεία της νεολιθικής, όπως τα διακοσμημένα αγγεία και τα ειδώλια. Στην κεραμική εισάγονται νέα σχήματα (π.χ. αποθηκευτικά αγγεία) και χονδροειδέστερα σκεύη. Οι αντιστοιχίες αφορούν περισσότερο τα Βαλκάνια παρά το Νότιο Αιγαίο, το οποίο βαδίζει προς την αστικοποίηση και την κοινωνική διαστρωμάτωση. Εξαιτίας της «καθυστέρησής» της ως προς τις εξελίξεις στον νότο η Μακεδονία της εποχής του χαλκού θεωρήθηκε «συντηρητική» και ο «συντηρητισμός» της αποδόθηκε σε δημογραφικές ανακατατάξεις. Λόγου χάρη, σύμφωνα με τη θεωρία της Gimbutas την τρίτη χιλιετία π.Χ. αρχίζει η κάθοδος των νομάδων Ινδοευρωπαίων από την Ανατολική Ευρώπη, για να ολοκληρωθεί με την καταστροφή του ειρηνικού μητριαρχικού πολιτισμού των νεολιθικών Βαλκανίων. Οι εισβολείς κατασκεύαζαν κεντρικά αψιδωτά κτίσματα-οικίες αρχηγών (Καμένη Οικία και Μακρά Οικία των Σιταγρών), ταφικούς τύμβους και χονδροειδή κεραμική, κυρίως κύπελλα για κατανάλωση ποτού - χαρακτηριστικά που σηματοδοτούν τις αρχές της ανδροκρατίας, όπως αυτή θα παγιωθεί στις μυκηναϊκές κοινωνίες.

Μεγαροειδή και αψιδωτά κτίσματα, αποθηκευτικές εγκαταστάσεις και τεχνολογικά εργαστήρια της ύστερης εποχής του χαλκού έχουν ανασκαφεί στην Άσσηρο (εικ. 11), τον Καστανά και την Τούμπα Θεσσαλονίκης. Εκτεταμένα άνθηρα ορίζουν τους οικισμούς στην Άσσηρο και την Τούμπα. Παρόλο που η συγκέντρωση της παραγωγής και οι ογκώδεις αρχιτεκτονικές κατασκευές παραπέμπουν σε κάποια μορφή οικιστικής ιεραρχίας, είναι δύσκολο να γίνουν συγκρίσεις με τα ανακτορικά κέντρα της Νότιας Ελλάδας. Το πλήθος των μυκηναϊκών ευρημάτων σε νεκροταφεία του Ολύμπου έχει αποδοθεί σε μυκηναϊκή εγκατάσταση, η οποία μετατόπισε προς τα βόρεια τα μέχρι τότε γνωστά όρια του θεωρούμενου ως πρωιμότερου ελληνικού πολιτισμού. Τόσο οι θεωρίες περί μεταναστεύσεων από το βορά όσο και η σύγκριση της Μακεδονίας με τον νότο έχουν αμφισβητηθεί πειστικά. Τα μυκηναϊκά αντικείμενα και οι εγχώριες απομιμήσεις τους ούτε αντιστοιχούν σε μεγάλο μέρος των ευρημάτων (π.χ. περιορισμένη ποσότητα μυκηναϊκής ή μυκηναϊζουσας κεραμικής στην Άσσηρο και την Τούμπα) ούτε αποδεικνύουν πληθυσμιακές μετακινήσεις. Εκείνο που πρέπει να αναζητηθεί είναι η αιτία της συγκέντρωσης επείσαστων στοιχείων σε ορισμένες μόνο θέσεις και συγχρόνως να ληφθεί υπόψη η μακρόχρονη παράδοση των τοπικών τεχνολογιών.

Η ΖΩΗ ΣΤΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ

Ενδεικτικά παραδείγματα κατοικιών προέρχονται από τη Νέα Νικομήδεια της αρχαιότερης νεολιθικής (εικ. 12), το Μάνδαλο και τον Μακρύγιαλο της νεότερης νεολιθικής (με εστίες και αποθηκευτικούς σιρούς και με φούρνους και έναν υπόγειο αποθηκευτικό χώρο αντίστοιχα), το Αρχοντικό της πρώιμης και μέσης εποχής του χαλκού (με καλοκτισμένους φούρνους - εικ. 13) και τον Καστανά της ύστερης εποχής χαλκού (με προσκτίσματα-μαγειρεία). Η καλά διατηρημένη Καμένη Οικία των Σιταγρών είναι ένα πασσαλόπηκτο κτίσμα με μεγαροειδή κάτοψη και τριμερή διάρθρωση: ένα ανοιχτό αίθριο μπροστά, έναν τετράπλευρο κύριο χώρο πολλαπλών χρήσεων και στο βάθος μια αψιδωτή κουζίνα-αποθήκη, πιθανώς ημιπαιθρία. Η οικοσκευή βρέθηκε επί τόπου όπως την είχαν χρησιμοποιήσει οι κάτοικοι. Η κουζίνα, της οποίας ο εξωτερικός τοίχος (ίσως φράχτης) είχε ελαφριά κατασκευή από φθαρτό υλικό, ήταν εξοπλισμένη με δύο φούρνους, σιρούς, αποθηκευτικά αγγεία, εργαλεία και μαγειρικά σκεύη. Ο χώρος ήταν αρκετά μεγάλος για να εργάζονται άνετα μαζί δύο-τρία άτομα σχετικά απερίσπαστα, αλλά και με εύκολη πρόσβαση στην αυλή του σπιτιού και στην κουζίνα του γειτονικού. Τα οστά ζώων και τα υπολείμματα φυτών παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τη διατροφή: κρέας, δημητριακά, όσπρια, φρούτα (σταφύλια, αχλάδια, κεράσια, σύκα, φυστίκια, βελανίδια), όστρεα και ψάρια της θάλασσας και του γλυκού νερού, σαλιγκάρια, πουλιά. Στο ευρύχωρο κεντρικό δωμάτιο υπήρχε μια μεγάλη καλοφτιαγμένη εστία πλαισιωμένη από πασσάλους, όπου θα κρέμονταν, για να αποξηρανθούν, τροφές, δέρματα, μαλλί. Γύρω από τη φωτιά θα συγκεντρώνονταν ένοικοι και επισκέπτες για ένα ζεστό γεύμα με τη συνοδεία ποτού, για συναναστροφή, ανάπαυση ή εργασία. Τριπτήρες, σφονδύλια, οστέινα εργαλεία μαρτυρούν επεξεργασία διαφόρων υλών και γνέσιμο (ίσως και ύφανση σε φθαρτό αργαλειό). Δέρματα και γούνες ζώων (στην ανασκαφή βρέθηκαν οστά θηραμάτων) και πολύχρωμα υφαντά (από το μαλλί των προβάτων του οικισμού) θα πρόσφεραν άνεση και ζεστασιά. Χώρος καθημερινής δραστηριότητας, για μικρούς και μεγάλους, θα ήταν το αίθριο: για παιχνίδι, φαγητό και ύπνο το καλοκαίρι, αποθήκευση της σοδειάς, επιδιορθώσεις εργαλείων, ύφανση, συντροφιά με τις γειτόνισσες και τους γείτονες.

Τα αυτόνομα, μονόχωρα ή ολιγόχωρα, οικήματα υποδηλώνουν ολιγομελείς κοινωνικούς πυρήνες, το μέγεθος των οποίων μπορεί να υπολογιστεί με βάση τον αριθμό και τη χωρητικότητα των αποθηκευτικών εγκαταστάσεων -στην περίπτωση της Καμένης Οικίας σε έξι άτομα. Η ελεύθερη έκταση ανάμεσα στα οικήματα θα είχε κοινή χρήση, άλλοτε με όρους καλής γειτονίας και άλλοτε ανταγωνισμού. Κοινόχρηστες κατασκευές

έχουν αποκαλυφτεί στη νεότερη νεολιθική της Θέρμης Θεσσαλονίκης και του Μακρύγιαλου (ανοιχτοί λιθόστρωτοι χώροι οικοτεχνικής δραστηριότητας και περιοχή με μικρούς φούρνους αντίστοιχα) και στην τελική φάση της πρώιμης εποχής του χαλκού στους Σιταγρούς (συστάδα κυκλικών πήλινων σιρών και λάκκων με εστίες, δάπεδο και θρανίο). Στους σιρούς των Σιταγρών είναι εντυπωσιακή η ποσότητα καταλοίπων συλλογικής παραγωγής, κατανάλωσης και αποθήκευσης: λίθινες λεπίδες, τριπτήρες, γουδιά, οστέινα εργαλεία, σύνεργα υφαντουργίας, επιτραπέζια και αποθηκευτικά αγγεία, μαζί με σπόρους δημητριακών, οσπρίων, βελανιδιών, φρούτων και οστών από οικόσιτα και άγρια ζώα. Στο ίδιο σύνολο ανήκουν αντικείμενα συμβολικής και τελετουργικής χρήσης: κοσμήματα, περίτεχνα πήλινα και λίθινα σκεύη, λίθινη σφύρα, σφραγιδοκύλινδρος, ειδώλια και ομοιώματα κατοικιών.

Πλήθος υφαντουργικών εργαλείων ανευρίσκεται ήδη από την αρχαιότερη νεολιθική: πήλινα σφονδύλια για γνέσιμο (χαρακτηριστικά τα διακοσμημένα της νεότερης νεολιθικής), πηνία και ακτινωτά αντικείμενα για το τύλιγμα της κλωστής, αγκυρόσχημα αντικείμενα για το κρέμασμα του μαλλιού (χαρακτηριστικά στην πρώιμη εποχή του χαλκού - εικ. 14) και, από την πρώιμη εποχή του χαλκού και μετά, βαριά υφαντικά βάρη για όρθιο αργαλειό (αξιοσημείωτα τα σύνολα από τους Σιταγρούς, το Αρχοντικό, τον Καστανά και την Τούμπα). Οστέινες μικρές ράβδοι με εγκοπές (μάλλον σαΐτες αργαλειού), βελόνες με οπή, σπάτουλες και οπείς χρησιμοποιούνταν για πλέξιμο και για το ράψιμο δερμάτων, πλεκτών από μαλλί και καλαθιών, όπως δείχνουν τα ίχνη χρήσης στα εργαλεία. Μια ιδέα της ενδυμασίας μάς δίνουν οι γραπτές διακοσμήσεις αγγείων, οι οποίες μιμούνται υφάσματα, και τα εξαρτήματα ένδυσης. Τα τελευταία περιλαμβάνουν άγκιστρα και πόρπες ζωνών από πηλό, κόκαλο και όστρεο, οστέινες και μετάλλινες περόνες και πόρπες για τη στερέωση ενδυμάτων, κουμπιά (μερικά από πολύτιμο όστρεο), διάτρητα πλακίδια και μικροσκοπικές χάντρες, τα οποία βρέθηκαν κατά μεγάλες ομάδες και μάλλον προέρχονται από κατάκοσμες στολές. Η συχνότητα των περονών την πρώιμη εποχή του χαλκού αποδίδεται στη χρήση νέων ειδών μάλλινων υφασμάτων, όπως συνάγεται από τα υψηλά ποσοστά αιγοπροβάτων που θα εκτρέφονταν για το μαλλί τους. Μερικές φορές οι περόνες ανευρίσκονται μαζί με υφαντικά εργαλεία, όπως στους Σιταγρούς στο τέλος της 3^{ης} χιλιετίας. Στον Καστανά η μεγάλη συχνότητα και πολυτυπία των περονών την εποχή του σιδήρου έχει επίσης ερμηνευθεί ως νέος ενδυματολογικός συρμός. Πόρπες και περόνες όχι μόνο αποτελούν τυπικά προϊόντα εξειδικευμένης μεταλλουργίας στη Μακεδονία στο τέλος της 2^{ης} - αρχές της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ., αλλά και συνήθη ταφικά κτερίσματα.

Καταμερισμός εργασίας κατά φύλο και ηλικία παρατηρείται σε όλους τους πολιτισμούς. Στις προβιομηχανικές κοινωνίες οι άνδρες αναλαμβάνουν εξωοικιακές εργασίες (κυνήγι, βοσκή και σφαγή μεγάλων ζώων, ψάρεμα, αποψίλωση, υλοτομία, εξόρυξη, βαριές οικοδομικές κατασκευές, ναυπηγική), ενώ οι γυναίκες οικιακές (φροντίδα των παιδιών, τροφοπαρασκευή, κηποκαλλιέργεια, υφαντική, άντληση νερού, πλύσιμο, μάζεμα καυσοξύλων, τροφοσυλλογή, βοτανική). Άλλες ασχολίες, όπως αγροκαλλιέργεια, άναμμα φωτάς, βυρσοδεψία, οικιακή κτηνοτροφία, κυνήγι μικρών ζώων, καλαθοπλεκτική, μεταφορά φορτίων, ραπτική, κεραμική, μοιράζονται πιο ισόρροπα. Η κατανομή εργασίας καθορίζεται ανάλογα με την αποτελεσματικότητά της στην επιβίωση και την κοινωνική ζωή της κοινότητας (στην περίπτωση των γυναικών είναι συμβατή με τη μητρότητα, τη φροντίδα και κοινωνικοποίηση των νεαρών μελών). Κατά συνέπεια οι διχοτομικές κατηγορίες της δυτικής σκέψης «δημόσιο-ιδιωτικό», «ανδρικό-γυναικείο», «χρηστικό-συμβολικό» αποδεικνύονται ανεφάρμοστες, τουλάχιστον μέχρι την ύστερη εποχή του χαλκού, οπότε και ανιχνεύεται στο αρχαιολογικό υλικό κάποιος σαφέστερος διαχωρισμός του παραγωγικού-τεχνολογικού και κοινωνικού-τελετουργικού πεδίου. Είναι διαφωτιστικά τα ανθρωπολογικά παράλληλα σύμφωνα με τα οποία άνδρες αποκτούν «γυναικείους» ρόλους (ενδυμασία, συμπεριφορά, επιλογή συντρόφων) μέσω της άσκησης αντίστοιχων τεχνών, όπως και γυναίκες «ανδρικούς». Η υπέρβαση του σεξουαλικού διμορφισμού δεν στιγματίζεται από τη δεδομένη κοινωνία, όπως συμβαίνει με τη δυτική ηθική. Αντίθετα τα εν λόγω άτομα, τεχνίτριες και τεχνίτες με καινοτομική συμβολή, θεωρούνται φορείς ευεργετικών δυνάμεων για όλη την κοινότητα, η οποία τα περιβάλλει με σεβασμό (ας θυμηθούμε τους χαρισματικούς «ανδρόγυνους» χαρακτήρες της ελληνικής μυθολογίας, όπως ο μάντης Τειρεσίας). Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να ερμηνευτεί η παρουσία «γυναικείων» κτερισμάτων σε ανδρικές ταφές και «ανδρικών» σε γυναικείες.

Πολυάριθμα αρχαιολογικά και εθνογραφικά παραδείγματα μαρτυρούν τη συμμετοχή των παιδιών στις οικογενειακές εργασίες, είτε ως μιμητικό παιγνίδι είτε ως πραγματική ενασχόληση, με σκοπό την κοινωνικοποίηση. Γι' αυτό σε πολλούς πολιτισμούς η εκμάθηση μιας τέχνης επισφραγίζεται με τελετές μετάβασης στον κόσμο των ενηλίκων. Σε τέτοιες μνήσεις μπορεί να χρησιμοποιούνταν κάποια από τα μικρογραφικά ομοιώματα οικοσκευών και εργαλείων από τους προϊστορικούς οικισμούς της Μακεδονίας (σπίτια, πελέκεις, αγγεία, έπιπλα και από το Ντικιλί Τας ένα ομοίωμα βάρκας). Μάλιστα ορισμένα από τα πολυτιμότερα νεολιθικά κοσμήματα, όπως δακτύλιοι από τα όστρεα *Σπόνδυλος* και *Γλυκίμερις* με μικρή διάμετρο, μπορεί προορίζονταν για

παιδιά ως δώρα αγάπης ή ενθυμήματα σημαντικών στιγμών. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ποιες/ποιοι κατασκεύαζαν ή φορούσαν αυτά τα τεχνήματα. Είναι ωστόσο ενδιαφέρον ότι η εικονογραφία των κοσμημάτων αναγνωρίζεται κυρίως σε γυναικεία ειδώλια. Θα μπορούσε συνεπώς να υποτεθεί, με βάση τις αρχαιολογικές ενδείξεις ως προς τη διακοσμητική κυκλοφορία κοσμημάτων και υφασμάτων, ότι γυναικεία ειδώλια με πλούσια ένδυση και κόσμηση αναπαριστούν γυναίκες με καίριο ρόλο σε τέτοια δίκτυα επαφών (π.χ. φημισμένες τεχνίτριες).

Ολοκληρώνουμε με ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τα αγγεία και συγκεκριμένα τη μετάβαση από τα χειροποίητα στα τροχήλατα. Τα πρώτα θεωρούνται γυναικεία προϊόντα και γι' αυτό μικρής αξίας, ενώ τα δεύτερα προσγράφονται στο ενεργητικό πρωτοπόρων ανδρών. Ωστόσο το αρχαιολογικό υλικό κάθε άλλο παρά επιβεβαιώνει τέτοιες προκαταλήψεις: στη Μακεδονία η χειροποίητη κεραμική, με μακραίωνη παράδοση, συνεχίζει να χρησιμοποιείται μαζί με την τροχήλατη μέχρι και την ελληνιστική εποχή, δηλαδή μια χιλιετία μετά την εμφάνιση της δεύτερης. Τα πρωιμότερα τροχήλατα αγγεία είναι σποραδικές μυκηναϊκές εισαγωγές των μέσων της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., ενώ οι εγχώριες απομιμήσεις χρονολογούνται δύο ή τρεις αιώνες αργότερα (εικ. 15). Και οι δύο κατηγορίες εκπροσωπούνται με μικρά ποσοστά στο σύνολο της κεραμικής, στην οποία κυριαρχούν οι χειροποίητες δημιουργίες με εξειδικευμένη παραγωγή σκευών και διακοσμητικών ρυθμών κατά τόπους. Επιπλέον φαίνεται ότι η εγχώρια και η εισηγμένη κεραμική συνυπάρχουν χωρίς σημαντικές αλληλεπιδράσεις.

Από τα πλούσια διακοσμημένα αγγεία της αρχαιότερης νεολιθικής μέχρι τα απαιτητικά στην κατασκευή χονδροειδή αγγεία της τελικής νεολιθικής και της πρώιμης εποχής του χαλκού και τα αμαυρόχρωμα και εγχάρακτα της ύστερης εποχής του χαλκού, η τέχνη του πηλού διακρίνεται για την ευρηματικότητα, την πείρα, την καλαισθησία και το εύρος των λειτουργιών της. Δεν γνωρίζουμε βέβαια το φύλο των κεραμέων (στην αναγνώρισή του θα βοηθούσε η εξέταση δακτυλικών αποτυπωμάτων σε αγγεία), μπορούμε ωστόσο να αναθεωρήσουμε προγενέστερες απόψεις ως προς την επινόηση της κεραμικής για χρηστικούς λόγους, όπως προτείνουν οι Catherine Perlès και Karen Vitelli. Οι πρώιμες αγγειοπλαστικές δημιουργίες (Νέα Νικομήδεια, Γιαννιτσά) διακρίνονται για τον υψηλό βαθμό έμπνευσης και αισθητικής. Τέτοια περίτεχνα αγγεία κάθε άλλο παρά θα ήταν κατάλληλα για τις καθημερινές ανάγκες διατροφής και διατήρησης της τροφής, θα είχαν όμως συμβολική αξία λόγω της σπανιότητάς τους. Εκείνο που θα μετρούσε για τους ανθρώπους της αρχαιότερης νεολιθικής θα ήταν η πρωτόγνωρη μετατροπή της φυσικής πρώτης ύλης σε πολιτισμικό αγαθό. Γι' αυτό οι πρώτες ή πρώτοι κάτοχοι της νέας γνώσης

μπορεί να ενέπνεαν στην κοινότητα σεβασμό ή και δέος, ώστε να πρωταγωνιστούν σε σαμανιστικές τελετές.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AEMΘ</i>	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού, Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
<i>Εγνατία</i>	Επετηρίδα του Ιστορικού και Αρχαιολογικού Τμήματος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
<i>Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου I</i>	<i>Πρακτικά 1^{ου} Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου, 1994</i> , Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
<i>Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου II</i>	<i>Πρακτικά 2^{ου} Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία, 26-30 Σεπτεμβρίου 1999</i> , Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
<i>Aegaeum</i>	<i>Annales d'archéologie de l'Université de Liège et UT-PASP, Histoire de l'art et l'archéologie de la Grèce antique - University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory</i>
<i>BAR IS</i>	<i>British Archaeological Reports, International Series, Oxford: Archaeopress</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
<i>BSA</i>	<i>Annual of the British School at Athens</i>

<i>Dikili Tash</i>	<i>Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale. Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975), Athènes: École Française d'Athènes</i>
<i>Kastanas PAS</i>	<i>Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens, 1975-1979 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa), Volker Spiess</i>
SSAA	Sheffield Studies in Aegean Archaeology, Sheffield: Sheffield Academic Press
UCLA MA	University of California at Los Angeles, Cotsen Institute of Archaeology, Monumenta Archaeologica

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Κατάλογοι θέσεων - επισκοπήσεις της έρευνας

Andreou, Stelios, Michael Fotiadis και Kostas Kotsakis, "Review of Aegean prehistory V: the Neolithic and Bronze Age of northern Greece", *American Journal of Archaeology* 100: 3 (1996) 537-597, αναδημοσίευση με προσθήκες: Tracey Cullen (επιμ.) *Aegean prehistory: a review* (American Journal of Archaeology supplement 1), Boston: Archaeological Institute of America, 2001, 259-327.

Ασλάνης, Ιωάννης Β., *Η προϊστορία της Μακεδονίας I: η νεολιθική εποχή*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992.

Γραμμένος, Δημήτριος Β., *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 117), Αθήνα, 1991.

Γραμμένος, Δημήτριος Β., Μάνθος Μπέσιος και Σταύρος Κώτσος, *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας* (Μακεδονική Βιβλιοθήκη 88), Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1997.

Αρχοντικό

Βλ. την ιστοσελίδα της ανασκαφής:

<<http://www.hist.auth.gr/tomeis/archaeology/research/excavations/arhondiko.htm>>.

Άσσηρος

Wardle, Kenneth A. και Diana Wardle, "Assiros Toumba: a brief history of the settlement", Henrieta Todorova, Mark Stefanovich και Georg Ivanov (επιμ.), *The Struma/Strymon river valley in prehistory. Proceedings of the International Symposium "Strymon Praehistoricus", Kjustendil – Blagoevgrad (Bulgaria), Serres - Amphipolis (Greece), 27-9/10-10-2004* (In the Steps of James Harvey Gaul 2), Sofia: Gerda Henkel Stiftung, Museum of History - Kjustendil, 2007, 451-479.

Γιαννιτσά

Χρυσοστόμου, Παναγιώτης, «Ο νεολιθικός οικισμός των Γιαννιτσών Β», *AEMΘ* 3 (1989), 119-134.

_____ «Οι νεολιθικές έρευνες στην πόλη και την επαρχία Γιαννιτσών κατά το 1991», *AEMΘ* 5 (1991), 111-126.

_____ «Ο νεολιθικός οικισμός των Γιαννιτσών Β: νέα ανασκαφικά δεδομένα (1992-1993)», *AEMΘ* 7 (1993), 135-146.

Χρυσοστόμου, Παύλος και Παναγιώτης Χρυσοστόμου, «Νεολιθικές έρευνες στα Γιαννιτσά και στην περιοχή τους», *AEMΘ* 4 (1990), 169-186.

Δήμητρα

Γραμμένος, Δημήτριος Β., *Νεολιθική Μακεδονία* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 56), Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 1997.

Δισπηλιό

Βλ. την ιστοσελίδα της ανασκαφής:

<<http://dispilio.web.auth.gr>>.

Θέρμη

Παππά, Μαρία, *Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους νεολιθικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2 τόμοι, 2008 <<http://cds.lib.auth.gr/submit/archive/Griza/gri-2008-1546.pdf>> <<http://cds.lib.auth.gr/submit/archive/Griza/gri-2008-1546/pappa.pdf>>.

Καστανάς

Aslanis, Ioannis, *Kastanas: die Frühbronzezeitlichen Funde und Befunde* (PAS 4), Berlin, 1985.

Becker, Cornelia, *Kastanas: die Tierknochenfunde* (PAS 5), Berlin, 1986.

Hänsel, Bernhard, *Kastanas: die Grabung und der Baubefund* (PAS 7), Berlin, 1989.

Höchstetter, Alix, *Kastanas: die Handgemachte Keramik. Schichten 19 bis I* (PAS 3), Berlin, 1984.

_____ *Kastanas: die Kleinfunde* (PAS 6), Berlin, 1987.

Jung, Reinhrad, *Kastanas: die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis II* (PAS 18), Kiel, 2002.

Kroll, Helmut J., *Kastanas: die Pflanzenfunde* (PAS 2), Berlin, 1983.

Λιβαδοπόταμος

Τρανταλίδου, Κ., Π. Καρκάνας, Ε. Μπελεγρίνου, Θ. Χατζηθεοδώρου, «Σπήλαιο σε μια σημαντική δίοδο της Δυτικής Μακεδονίας, στο Φαράγγι του Λιβαδοπόταμου: πρώτη παρουσίαση», *AEMΘ* 19 (2005), 579-594.

Μακρύγιαλος

Βλ. Μ. Παππά (Θέρμη).

Μάνδαλο

Μερούσης, Νίκος και Μαριάννα Νικολαΐδου, «Η κεραμική της νεολιθικής και της πρώιμης εποχής του χαλκού από τον προϊστορικό οικισμό Μανδάλου Πέλλας: η τεχνολογική διαφοροποίηση», *AEMΘ* 11 (1997), 155-163.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Αικατερίνη, «Τρία νεολιθικά ειδώλια από το Μάνδαλο της Μακεδονίας», *Ειλαπίνη: τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου, Βικελαία Βιβλιοθήκη, 1987, 171-177.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Αικατερίνη και Αγγελική Πιλάλη-Παπαστερίου, «Ανασκαφές στο Μάνδαλο», *AEMΘ* 1 (1987), 173-180.

_____ «Ανασκαφή στο Μάνδαλο», *AEMΘ* 2 (1988), 127-135.

_____ «Η ανασκαφική έρευνα στο Μάνδαλο, 1987-1990», *Εγνατία* 2 (1990), 411-421.

_____ «Ο προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο: νέα στοιχεία στην προϊστορία της Μακεδονίας», *Αρχαία Μακεδονία V. Ανακοινώσεις κατά το 5^ο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989*, τόμ. 2 (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 240), Θεσσαλονίκη, 1993, 1207-1216.

_____ «Οι προϊστορικοί οικισμοί στο Μάνδαλο και στο Αρχοντικό Πέλλας», *AEMΘ* 10A (1996), 143-158.

Πιλάλη-Παπαστερίου, Αγγελική, Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Κώστας Κωτσάκης και Θώμη Σαββοπούλου, «Νέος προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο Δυτικής Μακεδονίας», *Αρχαία Μακεδονία IV. Ανακοινώσεις κατά το 4^ο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983* (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 204), Θεσσαλονίκη, 1986, 451-465.

Nikolaidou, Marianna, Nikos Merousis, Aikaterini Papanthimou και Angeliki Papasteriou, "From metron to context in Neolithic/Early Bronze Age Mandalon, northwestern Greece: the example of ceramics", Karen Polinger Foster και Robert Laffineur (επιμ.), *METRON: measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference, Yale University, 18-21 April 2002* (Aegaeum 24), 2003, 317-325.

Valamoti, Sultana, *Plants and people in Late Neolithic and Early Bronze Age Greece: an archaeobotanical investigation* (BAR IS 1258), 2004.

Νέα Νικομήδεια

Rodden, Robert J. και Kenneth A. Wardle (επιμ.), *Nea Nikomedeia I: the excavation of an Early Neolithic village in northern Greece, 1961-1964, directed by R. J. Rodden. The excavation and the ceramic assemblage* (BSA supplementary volume 25), London: British School at Athens, 1996.

Ντικιλί Τας

Koukouli-Chryssanthaki, Haïdo, René Treuil, Laurent Lespez και Dimitra Malamidou, *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale. Recherches franco-helléniques dirigées par la Société archéologique d'Athènes et l'École française d'Athènes (1986-2001)* (Bibliothèque de la Société Archéologique d'Athènes 254) Athènes, 2008.

Treuil, René (επιμ.), *Dikili Tash*, τόμ. 1 (BCH supplément 24), 1992.

_____ (επιμ.) *Dikili Tash*, τόμ. 2 (BCH supplément 37), 2004.

Ροδοχώρι

Rodden, Robert J., “Recent discoveries from prehistoric Macedonia (an interim report)”, *Balkan Studies* 5 (1964), 110-124

Σέρβια

Ridley, Cressida, Kenneth A. Wardle και Catharine A. Mould με τη συνεργασία των Jill Carington Smith, Rupert Housely, Jonathan Musgrave και Bill Phelps, *Servia I: Anglo-Hellenic rescue excavations 1971-73 directed by Katerina Rhomiopoulou and Cressida Ridley* (BSA supplementary volume 32), London: British School at Athens, 2000.

Σιταγροί

Elster, Ernestine S., “Construction and use of the Early Bronze Age Burnt House at Sitagroi: craft and technology”, Robert Laffineur και Philip P. Betancourt (επιμ.), *TECHNI: craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, τόμ. 1 (Aegaeum 16), 1997, 19-35.

Elster, Ernestine S. και Colin Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: excavations in northeast Greece, 1968-1970. The final report*, τόμ. 2 (UCLA MA 20), 2003.

Renfrew, Colin, Marija Gimbutas και Ernestine S. Elster (επιμ.), *Excavations at Sitagroi: a prehistoric village in northeast Greece*, τόμ. 1 (UCLA MA 13), 1986.

Σκάλα Σωτήρος

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χάιδω, «Οικισμός της πρώιμης εποχής του χαλκού στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου», *ΑΕΜΘ* 1 (1987), 389-406.

_____ «Οικισμός της πρώιμης εποχής του χαλκού στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου ΙΙ», *AEMΘ* 2 (1988), 421-431.

_____ «Ανασκαφή Σκάλας Σωτήρος», *AEMΘ* 3 (1989), 507-520.

_____ «Ανασκαφή Σκάλας Σωτήρος 1990», *AEMΘ* 4 (1990), 531-545.

Τούμπα

Αναγνώστου, Ιωάννα, Δημήτρης Κυριάκου, Ευαγγελία Κυριατζή και Arturo Vargas, «Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης 1990: οι εργασίες στην πλαγιά της Τούμπας», *AEMΘ* 4 (1990), 277-287.

Ανδρέου, Στέλιος και Κώστας Κωτσάκης, «Η ανασκαφή στην Τούμπα Θεσσαλονίκης το 1991», *AEMΘ* 5 (1991), 209-219.

_____ «Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης 1992», *AEMΘ* 6 (1992), 259-272.

_____ «Η προϊστορική Τούμπα της Θεσσαλονίκης: παλιά και νέα ερωτήματα», *AEMΘ* 10A (1996), 369-387

Ανδρέου, Στέλιος, Κώστας Κωτσάκης και Γιώργος Χ. Χουρμουζιάδης, «Ανασκαφή στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, 1989», *Εγνατία* 2 (1990), 381-404.

Κραχτοπούλου, Αθανασία και Κοσμάς Τουλούμης, «Ανασκαφή Τούμπας 1990: οι εργασίες στην κορυφή της Τούμπας», *AEMΘ* 4 (1990), 289-297.

Κωτσάκης, Κώστας και Στέλιος Ανδρέου, «Προκαταρκτικές παρατηρήσεις για την οργάνωση του χώρου στην προϊστορική Τούμπα Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 1 (1987), 223-232.

_____ «Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στις αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού της Τούμπας Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 3 (1989), 201-213.

_____ «Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης 1993», *AEMΘ* 7 (1993), 279-286.

Χουρμουζιάδης, Γιώργος, «Η ανασκαφή της Τούμπας (1984-1987) », *AEMΘ* 1 (1987), 219-222.

_____ «Η Τούμπα και ο ‘ασιατικός τρόπος παραγωγής’», *AEMΘ* 4 (1990), 269-275.

ΤΑΦΕΣ

Ανδρόνικος, Μανόλης, *Βεργίνα Ι: το νεκροταφείον των τύμβων* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 62), Αθήνα, 1969.

Γραμμένος, Δημήτριος Β. και Σέβη Τριανταφύλου (επιμ.), *Ανθρωπολογικές μελέτες από τη Βόρεια Ελλάδα*, τόμ. 1 (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών 5), Θεσσαλονίκη, 2004.

Ζιώτα, Χριστίνα, *Ταφικές πρακτικές και κοινωνίες της εποχής του χαλκού στη Δυτική Μακεδονία: τα νεκροταφεία στην Κοιλάδα και τις Γούλες Κοζάνης*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας 2007 <<http://cds.lib.auth.gr/submit/archive/Griza/gri-2007-602.pdf>>.

Καρλιάμπας, Γιάννης, Μάνθος Μπέσιος και Σέβη Τριανταφύλλου, «Νεκροταφεία της πρώιμης εποχής του σιδήρου στη Βόρεια Πιερία», Νικόλαος Χ. Σταμπολίδης και Αγγελική Γιαννικούρη (επιμ.), *Το*

Αιγαίο στην πρώιμη εποχή του σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης - Υπουργείο Πολιτισμού, Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών, 2004, 341-352.

Καραμήτρου-Μεντεσιδή, Γεωργία, *Βόιον - Νότια Ορεστίς: αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία*, 2 τόμοι, Θεσσαλονίκη: Θ. Αλτιντζής, 1999.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χάιδω, *Πρωτοϊστορική Θάσος: τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί*, 3 τόμοι (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 45), Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 1992.

Σαββοπούλου, Θώμη, «Παλιό Γυναικόκαστρο: το νεκροταφείο των 'περιβόλων'», Νικόλαος Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην εποχή του χαλκού και του σιδήρου. Πρακτικά Συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999*, Πανεπιστήμιο Κρήτης - ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων - Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2001, 169-185.

Linduff, Kathryn M. και Karen S. Rubinson (επιμ.), *Are all warriors male? Gender roles on the ancient Eurasian steppe*, Lanham: AltaMira, 2008.

Papadopoulos, John K. με τη συνεργασία των Jonathan H. Musgrave, Sandor Bökönyi, Deborah Ruscillo, Ferene Gyulai, Kristina Kelertas, R. E. Jones και I. K. Whitbread, *The Early Iron Age cemetery at Torone: excavations conducted by the Australian Archaeological Institute at Athens in collaboration with the Athens Archaeological Society*, 2 τόμοι (UCLA MA 24), 2005.

Triantaphyllou, Sevi, *A bioarchaeological approach to prehistoric cemetery populations from central and western Greek Macedonia* (BAR IS 976), 2001.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Κοκκινίδου, Δήμητρα, *Παρελθόν και εξουσία: όψεις της αρχαιολογίας στην ελληνική κοινωνία και εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2005 (κεφ. 3.9).

Κοκκινίδου, Δήμητρα και Μαριάννα Νικολαΐδου, *Η αρχαιολογία και η κοινωνική ταυτότητα του φύλου: προσεγγίσεις στην αιγαιακή προϊστορία*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993 (κεφ. 4.3-4.4).

Kokkinidou, Dimitra και Marianna Nikolaidou, "Body imagery in the Aegean Neolithic: ideological implications of anthropomorphic figurines", Jane Moore και Eleanor Scott (επιμ.), *Invisible people and processes: writing gender and childhood into European archaeology*, London - New York: Leicester University Press, 1997, 88-112.

Talalay, Lauren E., "Heady business: skulls, heads, and decapitation in Neolithic Anatolia and Greece", *Journal of Mediterranean Archaeology* 17: 2 (2004), 139-163.

ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Nikolaidou, Marianna, "Ornament production and use at Sitagroi, northeast Greece: symbolic and social implications of an Early Bronze Age technology", Robert Laffineur και Philip P. Betancourt (επιμ.), *TECHNI: craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean Bronze Age*.

Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996, τόμ. 1 (Aegaeum 16), 1997, 177-196.

Nikolaidou, Marianna, “Ritualized technologies in the Aegean Neolithic? The crafts of adornment”, Evangelos Kyriakidis (επιμ.), *The archaeology of ritual* (UCLA Cotsen Advanced Seminars 3), 2007, 183-208.

Perlès, Catherine και Karen D. Vitelli, “Craft specialization in the Neolithic of Greece”, Paul Halstead (επιμ.), *Neolithic society in Greece* (SSAA 2), 1999, 96-107.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΙ ΠΕΡΙΒΟΛΟΙ

Kokkinidou, Dimitra και Marianna Nikolaidou, “Neolithic enclosures in Greek Macedonia: violent and non-violent aspects of territorial demarcation”, John Carman και Anthony Harding (επιμ.), *Ancient warfare: archaeological perspectives*, Phoenix Mill: Sutton, 2004, 2^η έκδοση, 89-99.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

Ανδρέου, Στέλιος, «Η μυκηναϊκή κεραμική και οι κοινωνίες της Κεντρικής Μακεδονίας στην ύστερη εποχή του χαλκού», *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου II*, 2003, 191-210.

Ανδρέου, Στέλιος και Κώστας Κωτσάκης, «Μυκηναϊκή παρουσία; Μυκηναϊκή περιφέρεια; Η Τούμπα Θεσσαλονίκης, μια θέση της εποχής του χαλκού στη Μακεδονία», *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου I*, 1999, 107-116.

Jung, Reinhrad, «Η μυκηναϊκή κεραμική της Μακεδονίας και η σημασία της», *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου II*, 2003, 211-225.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γεωργία, «Μυκηναϊκά Αιανής, Ελιμιώτιδας και Άνω Μακεδονίας», *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου II*, 2003, 167-190.

Στεφανή, Λιάνα και Νίκος Μερούσης, «Τοπίο στην ομίχλη: η 2^η χιλιετία στην πεδιάδα της Κεντρικής Μακεδονίας», *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου II*, 2003, 227-242.

Andreou, Stelios, “Exploring the patterns of power in the Bronze Age settlements of northern Greece”, Keith Branigan (επιμ.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age* (SSAA 4), 2002, 160-173.

Buxeda, J., I. Garrigós, R. E. Jones, V. Kilikoglou, S. T. Levi, Y. Maniatis, J. Mitchell, L. Vagnetti, K. A. Wardle και S. Andreou, “Technology transfer at the periphery of the Mycenaean world: the case of Mycenaean pottery found in central Macedonia (Greece) and the plain of Sybaris (Italia)”, *Archaeometry* 43: 2 (2003), 263-284.

Jung, Reinhrad, “Late Helladic III C at the Τούμβες of Kastanas and Ólynthos and the problems of Macedonian Mycenaean pottery”, Sigrid Deger-Jalkotzy και Michaela Zavadil (επιμ.), *LH III C chronology and synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences, 7-8 May, 2001* (Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 20), Wien, 2003, 131- 144.

Kiriati, Evangelia, Stelios Andreou, Sarantis Dimitriadis και Kostas Kotsakis, “Co-exisitng traditions: handmade and wheelmade pottery in Late Bronze Age central Macedonia’, Robert Laffineur και Philip P. Betancourt (επιμ.), *TECHNI: craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, τόμ. 2 (Aegaeum 16), 1997, 361-368.

Wardle, Kenneth A., “Mycenaean trade and influence in northern Greece”, Carol Zerner, Peter Zerner και John Winder (επιμ.), *Wace and Blegen: pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989. Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, December 2-3, 1989*, Amsterdam: Gieben, 1993, 117-141.

ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ

Τουλούμης, Κοσμάς, *Το περίσσευμα στην προϊστορία: η προϊστορική οικονομία με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα*, Θεσσαλονίκη: Σύγχρονη Παιδεία, 1996.

Margomenou, Despina, “Food storage in prehistoric Greece: interrogating complexity at the margins of the ‘Mycenaean world’”, *Journal of Mediterranean Archaeology* 21: 2 (2008), 191-212.

Margomenou, Despina, Stelios Andreou και Kostas Kotsakis, “The Thessaloniki tell: an approach to the study of the pithoi and the question of storage in the Late Bronze Age”, *AEMΘ* 19 (2005), 157-171.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1: Γυναικείο σταετοπυγικό ειδώλιο από πηλό της αρχαιότερης νεολιθικής (Νέα Νικομήδεια, Αρχαιολογικό Μουσείο Βέροιας).

Δημήτριος Ρ. Θεοχάρης, *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1973, εκ. 18.

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού

<<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/nikomid/nikom4max.html>>

Εικόνα 2: Γυναικείο ειδώλιο από πηλό της νεότερης νεολιθικής (Μακρύγιαλος).

Μάνθος Μπέσιος και Μαρία Παππά, *Πύδνα*, Κατερίνη: Πιερική Αναπτυξιακή, 1995, 25.

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού

<<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/makryg/makryg12max.html>>.

Εικόνα 3: Γυναικείο πήλινο ειδώλιο της νεότερης νεολιθικής (Μάνδαλο, Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας).

Φωτογραφικό αρχείο Αικατερίνης Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου.

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού

<<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/mandalo/mandalo6max.html>>.

Εικόνα 4: Γυναικείο ακρόλιθο ειδώλιο της νεότερης νεολιθικής (Μάνδαλο, Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας).

Φωτογραφικό αρχείο Αικατερίνης Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου.

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού

<<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/mandalo/mandalo4.html>>.

<<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/mandalo/mandalo5max.html>>.

Εικόνα 5: Γυναικείο σχηματοποιημένο ειδώλιο από πέτρα της τελικής νεολιθικής (Σιταγροί, Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας).

Γεώργιος Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Ο νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρή - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 1996, αρ. καταλόγου 200.

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού <<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/sitag/sitag3.html>>.

Εικόνα 6: Σταυρόσχημα ειδώλια από μάρμαρο της νεότερης νεολιθικής (Μακρύγιαλος).

Μάνθος Μπέσιος και Μαρία Παππά, *Πύδνα*, Κατερίνη: Πιερική Αναπτυξιακή, 1995, 22.

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού
<<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/makryg/makryg6max.html>>.

Εικόνα 7: Κοσμήματα από Σπόνδυλο (Σιταγροί, Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας).

Δημήτριος Ρ. Θεοχάρης, *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1973, εικ. 110.

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού <<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/sitag/sitag5.html>>.

Εικόνα 8: Κοσμήματα από Σπόνδυλο της τελικής νεολιθικής (Μακρύγιαλος).

Μάνθος Μπέσιος και Μαρία Παππά, *Πύδνα*, Κατερίνη: Πιερική Αναπτυξιακή, 1995, 32.

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού

<<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/makryg/makryg19.html>>.

Εικόνα 9: Περίβολος της νεότερης-τελικής νεολιθικής στο Μάνδαλο.

Φωτογραφικό αρχείο Αικατερίνης Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου.

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού

<<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/mandalo/mandalo2.html>>.

Εικόνα 10: Τάφροι της νεότερης νεολιθικής στον Μακρύγιαλο.

Μάνθος Μπέσιος και Μαρία Παππά, *Πύδνα*, Κατερίνη: Πιερική Αναπτυξιακή, 1995, 23.

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού

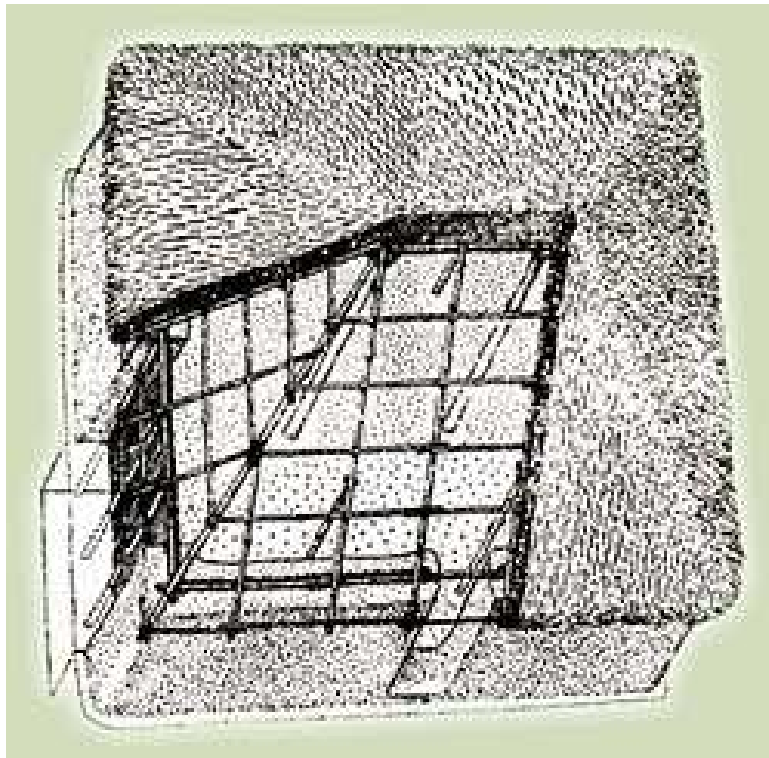
<<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/makryg/makryg1.html>>.

Εικόνα 11: Αποθηκευτικοί χώροι της ύστερης εποχής του χαλκού στην Άσσηρο.

Kenneth A. Wardle, Institute of Archaeology and Antiquity, University of Birmingham
<<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assirosiaph12.htm>>.

Εικόνα 12: Αναπαράσταση πασσαλόπηκτου οικήματος της αρχαιότερης νεολιθικής στη Νέα Νικομήδεια.

Δημήτριος Ρ. Θεοχάρης, *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, σχ. 14.

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού
<<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/nikomid/nikom2.html>>.

Εικόνα 13: Πασσαλόπηκτα οικήματα και φούρνοι της πρώιμης εποχής στο Αρχοντικό.

Τομέας Αρχαιολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
<<http://www.hist.auth.gr/tomeis/archaeology/research/excavations/arhondiko.htm>>.

Εικόνα 14: Πήλινες άγκυρες της πρώιμης εποχής του χαλκού από τα Σέρβια

Kenneth A. Wardle, Institute of Archaeology and Antiquity, University of Birmingham
<<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Servia/serviaclay.htm>>.

Εικόνα 15: Τοπική μυκηναϊκή κεραμική από την Άσσηρο (γύρω στο 1150 π.Χ.)

Kenneth A. Wardle, Institute of Archaeology and Antiquity, University of Birmingham
<<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assirosmycenaean2.htm>>.